

СОЦІОЛІНГВІСТИКА І ЛІНГВОНАЦІОЛОГІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ ВЗАЄМОДІЇ

Ярослав Радевич-Винницький

*Національний науково-дослідний інститут українознавства
та всесвітньої історії
вул. Ісаакяна, 18, м. Київ, 01135, Україна
radwin@ukr.net*

Розглянуто предмет, завдання соціолінгвістики та лінгвонаціології. Лінгвонаціологія постає як комплексна міждисциплінарна наукова дисципліна, пов'язана із соціолінгвістикою, етносоціолінгвістикою, лінгвополітологією, етнолінгвістикою, психолінгвістикою, лінгвоконтактологією та іншими напрямками. Потреба розвитку лінгвонаціології визначена особливостями суспільного буття нації. Інтеграцію нових підходів до опису мови в суспільстві забезпечують парадигмальні ознаки новітньої мовознавчої парадигми.

Ключові слова: соціолінгвістика, лінгвонаціологія, нація, мовна ситуація, мовна політика.

У мовленнєвій діяльності і окремих людей, і людських спільнот – від найменшої (сім'я) до найбільшої (населення мультинаціональної країни) – є аспекти етнічного (ментальнісного, характерологічного), географічного, ландшафтно-кліматичного, релігійного та іншого характеру, які за своєю природою виходять за межі можливостей соціолінгвістичної інтерпретації і належать до компетенції інших наук – етнолінгвістики, етнопсихолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвогеографії тощо. Із соціолінгвістикою ці науки поєднані лінгвістичною складовою, на основі чого всі вони здебільшого кваліфікуються як галузі мовознавства, належні до «зовнішньої лінгвістики» (Ф. Соссюр). Тому мета статті – розглянути можливу інтеграцію всіх цих наукових дисциплін, коли йдеться про дослідження мовної складової буття нації, а завдання – виокремити аспекти цієї взаємодії. У статті спробуємо дати відповідь на ці актуальні, але не досить висвітлені, особливо в проекції на сучасну українську націю, питання.

Диференціація й інтеграція науки про мову. Мова – складний, багатоаспектний, поліфункціональний феномен. Наука про неї, розвиваючись, постійно диференціюється: виникають нові напрями і навіть окремі «лінгвістики» (комунікативна, когнітивна, функціональна тощо). Безконечне подрібнення предмета може допровадити науку до стану, коли зникає цілісне уявлення про її предмет, а з окремих автономних частин цієї науки можна буде дізнатись «все про ніщо». Водночас кожній науковій дисципліні властивий експансіонізм, через що іноді важко встановити, чим відрізняється, скажімо, лінгвокультурологія від етнолінгвістики, а етносоціолінгвістика від лінгвоетносоціології. Тому пізнавально-інформаційні потреби суспільства та логіка наукового розвитку зумовлюють процеси, в річищі яких диференціація провадить до свого діалектичного антипода – інтеграції. У науці про мову такі процеси є особливо інтенсивними у сфері «зовнішньої лінгвістики», де сформувалась низка інтердисциплінарних наук – не лише «здвоєних» (етнолінгвістика, психолінгвістика, етнокультурологія тощо), але і «строєних» (етнопсихолінгвістика, етнолінгвокульту-

рологія та ін.). До них належать і ті науки, які безпосередньо пов'язані з дослідженням соціальних аспектів мови та її функціонування в мовленні – **соціолінгвістика** і значно менш розвинена, з нечітко окресленими межами **етносоціолінгвістика** [1].

Попри існування «кооперованих» інтердисциплінарних наук, мова як цілісний об'єкт гносеологічно часом нагадує вигляд слона у розповідях сліпих, що обмацали його хто за ногу, хто за хобот, хто за ікло і т. д. «Коли немає бачення цілого, деталі набувають неймовірних розмірів» (Дж. Кришнамурті). У контекст, наприклад, соціолінгвістики її представники часом намагаються втягнути буквально все, що характеризує не лише ідіолект індивіда, а й мову цілої нації, хоча соціолінгвістика стосується тільки однієї її сторони – соціальної. Така експансивність має не лише гносеологічні, а й онтологічні підстави: предмет дослідження не завжди можна легко вичленувати з об'єкта дослідження і відмежувати від предметів інших наук.

«Бачення цілого» без поєднання (синтезу) диференційованих частин неможливе. Цілісно-адекватну й об'єктивну наукову картину досліджуваного предмета можна одержати тільки за комплексного, мультидисциплінарного підходу до його дослідження. Коли йдеться про мовну складову буття нації, то реалізацію такого підходу уможливорює **лінгвонаціологія** (докл. див.: [2]).

Соціолінгвістика. Соціальний аспект мови спочатку був предметом дослідження в річищі соціологічного напрямку в мовознавстві, згодом, у середині ХХ ст. (докл. див.: [3: 7 і наст.]), цю проблематику перебрала соціолінгвістика. Показово, що в СРСР соціологічний напрям міг існувати навіть у добу марризму, коли з позицій цього марксистського «нового вчення про мову» громили «буржуазне», «расистське» порівняльно-історичне мовознавство. Пізніше, коли в цій країні вже ганьбили «неососюріанство», структуралізм, так само поблажливо ставилися до соціолінгвістики.

В УРСР соціолінгвістика (школа І. К. Білодіда) була не стільки науковою (критеріями науки є істинність і доказовість), скільки ідеологічно-пропагандивною, позаяк мала на меті не об'єктивний аналіз мовної ситуації, а, за тодішнім дисидентським висловом, «лакування дійсності». Завданням згаданої «школи» було довести, що в УРСР процвітає гармонійна двомовність, українці вільно вживають дві рідні мови, українська мова, завдяки благодійним впливам мови старшого брата – російської, досягла небачених висот, а тому треба нещадно боротися з використанням у художній літературі, у перекладах, у публіцистиці архаїзмів, регіоналізмів, «гуцулізмів» (збірна назва для елементів західноукраїнського походження) та інших «націоналістичних викривлень», а також розвінчувати діаспорних учених за «просторікування на теми русифікації» (М. М. Тарасюк). Важливою вважалась боротьба з українською інтерференцією в російському мовленні, аби не допустити виникнення українського варіанта російської мови. Що ж до українського мовлення, то протидію його зросійщенню трактували як вияв українського буржуазного націоналізму. Хто все-таки відважувався виполювати русизми, обачно називав це боротьбою із засміченням літературної мови просторіччям. Говорити про етносоціальномовні проблеми в колоніальному українському суспільстві було неможливо. Об'єктивний аналіз мовної ситуації та становища української мови в УРСР можна було знайти тільки у працях українських учених вільного світу та дисидентів. Найвідомішою з них була книжка Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1968). Послідовна марксистська позиція в описуванні й оцінюванні фактів, як і рясні покликання на твори В. І. Леніна, не захистили автора цього епохального дослідження від каральних акцій. Марк-

сизм у СРСР був ґрунтовно модифікований російським імперським шовінізмом з його лінгвоцидними й етноцидними традиціями. Тому в УРСР не могло бути етнолінгвістики, не кажучи вже про лінгвонаціологію.

Не була і не є вона бажаною і в інших поліетнічних державах, де існують етномовні проблеми. Інша річ – соціолінгвістика, для якої етномовні питання є периферійними або й загалом нерелевантними. Правда, соціолінгвістиці властивий згаданий вище експансіонізм. Ще лідер соціологічного напрямку в мовознавстві Антуан Мейє стверджував, що «єдиний змінний елемент, до якого потрібно звертатися для пояснення мовних змін, – зміна соціальна». Це абсолютизація окремого, надання йому статусу загального. Неможливість пояснити всі зміни в мові тільки змінами соціальними розуміли й деякі представники соціологічного напрямку. Скажімо, Жозеф Вандрієс цікавився, зокрема, й емоційними чинниками розвитку мови.

До компетенції соціолінгвістики входить дослідження соціально зумовлених особливостей структури і функціонування мов здебільшого на сучасному «синхронному зрізі» та, рідше, на різних історичних етапах мовного розвитку суспільства. З чотирьох «позамовних» складових предмета етнолінгвістики (*resp.* лінгвонаціології) – **мова – людина – суспільство – реальність – культура** (цивілізація) – ця наука спрямована насамперед на другу – **суспільство** і першу – **людину** як члена суспільства у їх пов'язаності з мовою.

У популярних дефініціях соціолінгвістики стверджується, що вона розвивається на перетині мовознавства, соціології, соціальної психології та **етнології** [4] або ж **етнографії** [5]. Зауважимо, що ментальні, характерологічні, звичаєві, релігійні та інші особливості народів й етнічних груп вивчає етнолінгвістика. Такі ж особливості властиві і націям, особливо етнічним, отже, мають бути в колі інтересів лінгвонаціології.

Нація – це «політично організований народ», який має або прагне мати свою **державу** як найвищу форму самоорганізації суспільства. За етнічною структурою нації істотно відрізняються, по-різному виявляє себе в них діалектика соціального й національного, відповідно, відрізняється й орієнтованість на них соціолінгвістики та лінгвонаціології (етнолінгвістики). Є два основні різновиди нації, відмінність між якими зумовлена неоднаковими шляхами творення цієї форми людських спільнот: 1) від етнічності до політичності, 2) від політичності до етнічності. У першому варіанті нація твориться шляхом трансформації народності в етносоціоспільноту вищого рівня – націю. Цей шлях провадить «знизу вгору» – від народу до держави і має «природний» характер. Тому нація є кровно-мовною спільнотою, «великою родиною», «надродиною», що, на відміну від народності, має статус суб'єкта міжнародної політики або, як говорили в минулому, стає «історичним народом». Так творились італійська, українська, японська та багато інших, передусім європейських, націй. У другому варіанті формування нації йде «згори донизу» – від держави до нації і має «штучний» характер. Еліта, тобто соціальні верхи панівного народу (слово *нація* спочатку стосувалось тільки їх), поступово інтегрує або й асимілює інші етноси держави, прирощуючи етнічну субстанцію свого народу. Таким шляхом творилась французька нація (її, за словами Вольтера, «зробили французькі королі»), а також російська, китайська та деякі інші. Обидва шляхи націєтворення для успішної реалізації потребують спільної мови, без якої складно або й неможливо створити консолідовану етносоціоспільноту. Мова є одним з найважливіших чинників націєтворення.

Саме тому в поліетнічних суспільствах провадиться політика вивищення панівної мови, її накидання підлеглим народам і, відповідно, притлумлення мов цих

народів, аби маргіналізувати, патуазувати або й цілковито знищити їх. З цим пов'язана і специфіка використання наук про мову. У деяких країнах поширений підхід, за яким мовний аспект життя донаціональних спільнот – це предмет етнолінгвістики, а нації – предмет соціолінгвістики. Такий спрощений поділ компетенції цих наук спостерігається, зокрема, у Франції. Він мотивований не так предметом дослідження та логікою наукового пізнання, як особливостями мовної ситуації в країні і, відповідно, спрямуванням мовної політики. Франції, попри її понад півтисячолітню політику етномовної гомогенізації, цілеспрямованого опускання провансальської, корсиканської, нормандської, бургундської та інших мов етноменшин до рівня **патуа** (сільських говірок), не вдалося остаточно позбутися цих мов і тим самим перетворити їхніх носіїв на етнічних французів. Але цей процес триває. Отож у мовній сфері французької нації буцімто є тільки соціальні проблеми і немає проблем етнічних, як їх немає і не може бути, скажімо, у мононаціональних Японії чи Швеції. А раз так, то непотрібна й етнолінгвістика.

Через тривалу бездержавність, отже, й «неісторичність», українці затримались з націєтворенням. Нинішня недосформованість української нації в її політичній іпостасі має мовний вияв і мовні причини, такий же вияв і причини має розхитана цілісність нашої нації в її етнічній іпостасі. Усе це потребує комплексного наукового вивчення й адекватного осмислення.

Соціолінгвістика належить до провідних соціально-гуманітарних наук. Розпад колоніальної системи в капіталістичному, а згодом і в соціалістичному світі, поява десятків нових держав, зростання самосвідомості етномовних меншин, швидкий поступ постіндустріального – інформаційного – суспільства, стрімкий розвиток інформаційних технологій, нівеляційний наступ глобалізації – усе це актуалізувало мовні проблеми і збільшило попит на їх об'єктивний науковий аналіз, на рекомендації щодо врегулювання мовних ситуацій, облаштування «мовного господарства» країн тощо.

У незалежній Україні соціолінгвістика одержала можливість стати в повному сенсі науковою дисципліною, яка мала б робити свій інформаційно-теоретичний та рекомендаційний внесок у мовну політику держави, стимулювати діяльність владних структур, впливати на формування адекватної громадської думки щодо мовної ситуації в країні тощо. Чи стала вона такою, чи прислухається до неї законодавча і виконавча влада, чи обізнані з її досягненнями політичні партії і громадські організації, а якщо ні, то чому? Чи є вона наукою тільки дескриптивною чи й аксіологічно-прескриптивною? Чи в змозі соціолінгвістика охопити обшир мовного буття спільноти, яка називається українською нацією в її етнічній (українці України і світу) і в політичній (громадяни держави Україна – українці і неукраїнці) іпостасях?

Лінгвонаціологія. Ця наука досліджує проблеми, спільні (межові) для лінгвістики і націології. Як і всі мовознавчі науки й мовознавство загалом, лінгвонаціологія залежно від обсягу предмета дослідження поділяється на **загальну** і **окрему** (часткову). Предмет останньої – мовний аспект буття конкретної нації – української, білоруської, литовської тощо.

Лінгвонаціологія не заміняє собою наук, пов'язаних із дослідженням мови та її суспільного функціонування, з вивченням мовної ситуації, і не є їх конгломератом чи сумою. Навпаки, вона зацікавлена у всебічному поступі цих наук. Як частина українознавства лінгвонаціологія, окрім власної, концентрує, опрацьовує, узагальнює інформацію інших наук з лінгвістичною складовою, спрямовуючи її (інформацію) на розв'язання передусім **філософських, політичних та педагогічних** проблем україн-

ського національного буття. Ідеться про мовний аспект відповідей на питання: «хто такі українці?», «чим вони відрізняються від інших націй?», «чому вони саме такі?», «яке місце вони посідають у світовому ансамблі народів?», «як культивувати те, що в них кращого, і позбавлятися від гіршого?», «як нарошувати український внесок у світову культуру й цивілізацію?», «як забезпечити своїй нації вічність?» тощо.

Українська лінгвонаціологія, як комплексна мультидисциплінарна наукова дисципліна, не може обійтися не лише без соціолінгвістики, етносоціолінгвістики, лінгвополітології (по-іншому: практичної соціолінгвістики (Г. Мацюк), або політичної лінгвістики), без етнолінгвістики, психолінгвістики, лінгвоконтактології, прагмалінгвістики, комунікативної лінгвістики та інших подібних наук, а й без історії мови та її літературної форми (взяти бодай проблему «актуального історизму» в сучасному житті мови і суспільства), без лінгвогеографії (наприклад, доля топонімів на українських етнічних землях у нинішніх кордонах сусідніх держав чи національно контрпродуктивна роль топонімів – знаків колоніального минулого України) тощо. Адже кожна мова – це цілісна картина світу і водночас образ творця цієї картини. Тому потрібна наукова дисципліна, яка б, синтезуючи всі галузі «зовнішньої лінгвістики», давала цілісно-всебічне уявлення, деталізоване цими галузями, про народ крізь призму його мови і, навпаки, про мову крізь призму її творця та носія. Такий підхід був властивий поглядам великих учених минулого – і зарубіжних (В. Гумбольдт, Е. Сепір, ін.), і українських (О. Потебня, І. Франко).

Можливо, у мононаціональних країнах для розв'язання мовних проблем суспільства цілком достатньо соціолінгвістики. Але не для українського, як й інших народів із тривалим лінгво- й етно-, а почасти й геноцидним колоніальним минулим, де гостро стоять проблеми національної ідентичності, національної державності, національного буття та його перспектив. Усі ці екзистенційні проблеми щільно пов'язані зі статусом, функціонуванням і розвитком національної мови та мовної ситуації в Україні й українському світі (кожен третій українець проживає за межами України; разом приблизно 20 млн осіб). Нині українська мова навіть в умовах державної незалежності та маючи статус єдиної державної, отже, й офіційної, мови аж ніяк не посідає тих позицій, що з цього статусу випливають, не охоплює в повному обсязі всіх тих сфер використання, які мала б охоплювати державна мова, і не виконує повною мірою належних їй – відповідно до міжнародних стандартів – функцій. Не зупинено процесу російщення, держава перебуває під постійним тиском колишньої метрополії з вимогами надання російській мові статусу другої державної (офіційної) в Україні [6] та звинуваченнями у витісненні її з України. З перемогою на президентських виборах 2010 р. кандидата від «партії російськомовних» (В. Фесенко) наступ «подавляючого меньшинства» (Я. Бриль) на українську мову набув небаченого розмаху. Владні структури, насамперед Міністерство освіти і науки, молоді та спорту, засоби масової інформації, церква Московського патріархату, численні проросійські політичні і громадські утворення провадять антиукраїнську кампанію, щоб ліквідувати скромні здобутки українців за попередні роки незалежності, повернути мовну ситуацію до стану, у якому вона була в СРСР.

У листі Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ К. Волленбека на ім'я Голови ВР України від 20 грудня 2010 р. негативно оцінено законопроект про мови (№ 1015-3), що майже винятково зосереджується на просуванні російської мови і не передбачає належного захисту мов менш численних нацменшин та надає недостатні гарантії носіям української мови в регіонах, де більшість розмовляє мовою національних меншин. Положення законопроекту негативно вплинули

на мотивацію учнів вивчати державну мову, а у сфері ЗМІ можуть підірвати використання державної мови. Російська мова матиме невиправдані переваги, що підвищать її статус до де-факто офіційної мови на переважній частині території України, зменшуючи стимули до використання державної мови [7]. Негативно оцінила законопроект і Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія), оскільки він спрямований на розширення вживання російської мови і, всупереч Конституції України, піднесення цієї мови на один рівень з державною [8].

Спроби привести становище корінної мови країни до нормального стану, позбутися рецидивів колоніального минулого кваліфікуються як повзуча або й насильницька українізація. Для вивіщення російської мови політики використовують «Європейську хартію регіональних або меншинних мов» (в офіційному перекладі – «мов меншин»). Якщо, за словами одного з авторів згаданого вище законопроекту про мови, А. Єфремова, «російська мова не може бути віднесена до мов інших національних меншин і потребує до себе особливого ставлення», то, за логікою речей, на цю мову дія Хартії не мала б поширюватись. Справді, в Україні захищати треба не російську мову, а мови інших меншин та державну українську мову від російської, яка впродовж століть була знаряддям деетнізації та зросійщення українців.

Визначний етнопсихолог Володимир Янів писав, що поєднання української емоційності з європейським раціоналізмом могло б дати прекрасний синтез. «Чи саме на тому тлі не зарисовується певне завдання для України? Це є питання, яке мусить непокоїти величиною перспектив. Але саме тому варто його поставити, щоб воно будило совість думаючої частини нації, української наростаючої інтелігенції» [9: 129]. Гадаємо, що це мало б стосуватися також, а може, й насамперед, гуманітарної інтелігенції. Адже народи пробуджували і провадили на шлях національного становлення не представники буржуазії, як твердив марксизм, а «філологічні палії» (Т. Гунчак), що несли на своїх стягах лінгвістичні гасла.

1. За змістом тих порівняно небагатьох різномовних публікацій, які так чи сяк стосуються етносоціолінгвістики, складно визначити навіть її предмет: ідеться про міжкультурну комунікацію, пов'язаність мови з культурою і суспільством, про мови нацменшин і суспільство, про зіставний підхід в етносоціолінгвістичних дослідженнях, методику навчання мови носіїв іншої мови, про етномовні проблеми загалом (див., напр.: *Скляр В. М.* Етномовна наукова проблематика в українознавчих студіях у сучасній Україні [Електронний ресурс]. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vcpi/Ist/2009_48/er.htm
2. *Радевич-Винницький Я.* Лінгвонаціологія як інтегральний складник українознавства (Концентр «Україна – мова») / Я. Радевич-Винницький // Зб. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Т. 23. – С. 189–207.
3. *Мацюк Г.* До витоків соціолінгвістики: соціологічний напрям у мовознавстві : монографія / Г. Мацюк. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – 432 с.
4. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціолінгвістика>.
5. <http://vseslova.com.ua/word/Соціолінгвістика-100401u>.
6. Депутат Держдуми РФ С. Марков заявляє, що «статус російської мови не справа («не удел») України, оскільки за сучасним міжнародним правом проблеми прав людини не є внутрішньою темою» (<http://news.online.ua/print/384548/>). Про рівень ерудиції цього політика свідчить, зокрема, його твердження, що суржик – це «проторусский язык», з якого сформувалися літературні російська, білоруська й українська мови» [Там само]. Чому ж тоді суржик, трасянка і нині вживаються тільки в українському і білоруському мовленні, а не російському. Попри підтримку суржиків з боку

антиукраїнських сил, намагання кваліфікувати його як вияв «інтерасиміляції», українсько-російське «койне», «третю мову» України, мову креольського типу тощо, він залишається виявом мовної аномії (Е. Дюркгейм), яка існуватиме доти, доки Україна не стане справді самостійною державою, а її мова по-справжньому державною.

7. <http://izvestia.com.ua/ru/news/1289>.

8. <http://podrobnosti.ua/power/2011/03/28/760634.html>.

9. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен : Український вільний університет, 1993. – С. 129.

SOCIOLINGUISTICS AND LINGUONATIOLOGY: THE UKRAINIAN VARIANT OF INTERACTION

Yaroslav Radevych-Vynnytskyi

*National Research Institute of Ukrainian Studies and World History
vul. Isaakiana, 18, Kyiv, 01135, Ukraine
radwin@ukr.net*

The article discusses the object and the tasks of sociolinguistics and linguonatology. Linguonatology is a complex inter-disciplinary discipline related to sociolinguistics, ethnosociolinguistics, linguistic political science, ethnolinguistics, psycholinguistics, linguocontactology and other research directions. The need to develop linguonatology is defined by peculiar features of nation's social being. Integration of new approaches to the description of language in society is provided by paradigm features of innovative linguistic paradigm.

Key words: sociolinguistics, linguonatology, nation, language situation, language policy.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА И ЛИНГВОНАЦИОЛОГИЯ: УКРАИНСКИЙ ВАРИАНТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Ярослав Радевич-Винницький

*Национальный научно-исследовательский институт украиноведения
и всемирной истории
ул. Исаакяна, 18, г. Киев, 01135, Украина
radwin@ukr.net*

Рассмотрены предмет, задачи социолингвистики и лингвонациологии. Лингвонациология предстает как комплексная междисциплинарная научная дисциплина, связанная с социолингвистикой, этносоциолингвистикой, лингвополитологией, этнолингвистикой, психолингвистикой, лингвоконтактологией и другими направлениями. Необходимость развития лингвонациологии определена особенностями общественного бытия нации. Интеграцию новых подходов к описанию языка в обществе обеспечивают парадигмальные признаки новейшей языковедческой парадигмы.

Ключевые слова: социолингвистика, лингвонациология, нация, языковая ситуация, языковая политика.

Стаття надійшла до редколегії 03.10.2011

Прийнята до друку 10.10.2011